

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертаційну працю Покляцької Валерії Валеріївни

«Еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах

у 1979-1991 рр.», представлену на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія

Ялтинсько-Потсдамська епоха міжнародних відносин, яка часто асоціюється з періодом Холодної війни, характеризувалася чітко вираженою біполярністю світу. Завершення Другої світової війни призвело до кардинальної трансформації змісту світової системи міжнародних відносин. Була ліквідована багатополярна організація структури міжнародних відносин, що утворилася ще на основі Вестфальських мирних договорів 1648 р. і зберігалася з певними модифікаціями в рамках Вестфальської, Віденської та Версальсько-Вашингтонської міжнародних систем упродовж майже трьох століть. Тільки Друга світова війна зруйнувала ці засади, створивши принципово відмінну від попередніх модель світоустрою.

Після 1945 року домінування СРСР і США призвело до формування біполярної структури міжнародних відносин, що стало вирішальною ознакою Ялтинсько-Потсдамської системи. Базові принципи післявоєнного світоустрою були сформульовані на основі рішень трьох основних міжнародних конференцій – Ялтинської, Потсдамської, Сан-Франциської. Такими принципами мали б стати проголошені ідеї повоєнного співробітництва держав, що перемогли у Другій світовій війні та підтримання їх згоди і єдності в інтересах такого співробітництва. З точки зору реалізації ідей і принципів діяльність держав антигітлерівської коаліції в повоєнний час могла б призвести до створення та функціонування кооперативної біполярності на основі співробітництва двох наддержав. Однак фактично одразу ж по завершенню глобального воєнного конфлікту компромісне вирішення питань життєдіяльності у межах нового світоустрою були витіснені конфронтацією та

непримиренними протиріччями практично у всіх сферах – політичній, економічній, ідеологічній, воєнній.

Вихід на перший план конфронтаційних аспектів у взаємодії Сходу і Заходу знайшов потужне вираження у комплексному глобальному протистоянні двох протилежних систем упродовж всього періоду Холодної війни. Центральний вузол їхніх суперечностей знаходився в полі американсько-радянських відносин. Конфліктогенність у взаємодії двох наддержав, якими були СРСР і США у повоєнному світі, визначила біполярний характер міжнародних відносин 1945 – 1991 рр. Становлення і еволюція цього протистояння, як вірно відзначила дисертантка, було не тільки невід'ємною рисою Ялтинсько-Потсдамського світоустрою, але й призвело до активного конструювання «образу ворога» у контексті відносин між СРСР і США на основі загальної парадигми «Свій – Чужий». Представлена до захисту дисертаційна праця присвячена комплексному дослідженню «образу ворога» та його еволюції у США та СРСР упродовж 1980-х рр. Водночас вивчення «образу ворога» в інформаційній політиці двох наддержав в окреслених межах Другої Холодної війни 1979 – 1991 рр. має вагомий практичний вимір у тому сенсі, що дає можливість зрозуміти специфіку сучасного загострення міжнародних відносин.

Актуальність представленого до захисту дисертаційного дослідження полягає у порушенні проблематики, яка раніше практично не розроблялася українською історичною наукою, тим паче на основі широкого й оригінального комплексу джерел. Водночас специфіка предмету даної дисертаційної праці зумовила наявність великого комплексу наукових досліджень як спеціально історичного, так і міждисциплінарного характеру. Окрім істориків, «образ ворога» у міжнародних відносинах, у тому числі в американсько-радянських стосунках часів Холодної війни, привертає увагу багатьох дослідників інших наукових галузей знань – політології, психології, соціології, культурології тощо. Відзначаємо, що кандидатська дисертація В. Покляцької виконана в руслі історичного наукового дослідження з опорою на комплекс релевантних джерел

і відповідних методів наукового пошуку, що дозволило верифікувати всі основні положення і висновки дослідження. Дисертантка підготувала комплексну оригінальну за змістом історичну працю, яка покликана заповнити нішу в дослідженні вагової науково значимої проблеми.

Дисертаційна робота характеризується чітко вмотивованими й обґрунтованими хронологічними межами дослідження, які охоплюють 1979 – 1991 рр. Загалом йдеться про період так званої «Другої холодної війни». Нижня хронологічна межа пов'язана з початком нового загострення американсько-радянських відносин внаслідок введення радянського обмеженого військового контингенту до Афганістану, у зв'язку з чим розпочалася активізація використання «образу ворога» в інформаційному просторі США та СРСР. Верхня хронологічна межа обумовлена завершенням біполярного протистояння у 1991 р., а саме – розпадом Радянського Союзу. Зауважимо, що авторка дисертації уповні вмотивовано, з метою окреслення історичних витоків ідеологічної конфронтації розглянула попередні етапи Холодної війни у контексті аналізу історичних витоків біполярного ідеологічного протистояння.

Мета роботи – простежити еволюцію «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979 – 1991 рр., виділивши його спільні та відмінні риси в Радянському Союзі та США. Реалізації такої цілі сприяла чітко визначена авторкою структура дисертації, яка побудована за проблемно-хронологічним принципом та визначається метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів і десяти підрозділів, висновків, переліку умовних скорочень, списку використаних джерел і літератури (загалом – 699 позицій), а також додатків.

Відзначаємо той факт, що дисертаційна праця виконана на основі опрацювання значного масиву фахової історичної літератури та залучення широкого спектру джерел. Загалом дисертантка виокремила шість груп у межах залученої до наукового історичного аналізу джерельної бази дослідження: 1) міжнародні нормативно-правові документи; 2) документи і матеріали державної

влади США та СРСР; 3) джерела особового походження; 4) періодичні видання; 5) навчально-методична література періоду Холодної війни; 6) кінофільми.

При цьому погоджуємося з висновком В.Покляцької, що представлений комплекс джерел має досить широкий змістовний характер, а його інформаційний потенціал дозволяє досягти поставлених завдань та забезпечити комплексний підхід у реконструкції предмету дисертаційного дослідження. Йдеться про вивчення «образу ворога» у США та СРСР як важливої складової ідеологічного протистояння та інформаційної політики у 1980-х рр. Поєднання та співставлення інформації з офіційних джерел та матеріалів преси, джерел особового походження та інших матеріалів дало змогу комплексно дослідити трансформацію «образу ворога» у США та СРСР в останнє десятиліття Холодної війни, виділити етапи цієї еволюції та виявити спільне та відмінне у відображенні цих двох країн в американському та радянському інформаційному просторі (с. 36 – 37).

Методологічні засади дисертаційного дослідження уповні вмотивовано склали насамперед принципи історизму, наукової об'єктивності, багатофакторності та системності. Загальнонаукові методи дедукції, індукції, аналізу, синтезу, системно-структурного аналізу стали важливим інструментарієм для забезпечення комплексного послідовного характеру освоєння та викладу матеріалу. З-поміж міждисциплінарних методів відзначаємо залучення насамперед контент-аналізу (для виявлення частоти появи на шпальтах газет тем, присвячених окремим сферам життєдіяльності суспільства в США та СРСР та якісних структурних змін у зображенні протилежної наддержави упродовж 1980-х рр.) та графічного методу, який забезпечив візуалізацію результатів контент-аналізу; а також біхевіористського, дискурсивного, інституційного та інших методів.

Наголошуємо на тому, що здобувачкою також успішно були використані спеціально-історичні методи. Зокрема, йдеться про метод синхронного аналізу (для дослідження одночасного функціонування «образу ворога» у США та СРСР); метод періодизації (для виділення основних етапів еволюції «образу

ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979 – 1991 рр.); ретроспективний метод (для виявлення історичних передумов формування «образу ворога» у США та СРСР у роки Холодної війни); проблемно-хронологічний метод (дозволив виділити основні проблеми, пов'язані із функціонуванням «образу ворога» у США та СРСР у період Холодної війни та розглянути їх у хронологічній послідовності); порівняльно-історичний метод (для виявлення спільних рис та відмінностей у зображенні протилежної наддержави у США та СРСР).

Дисертаційна робота здійснена у рамках такого наукового напрямку як імагологія, об'єктом вивчення якої в контексті історичних досліджень є уявлення про інший народ чи країну, які формуються у масовій свідомості того чи іншого суспільства на певному історичному етапі. Ключовими поняттями у дисертаційному дослідженні стали – «ідентичність», «міф», «образ “свого” і “чужого”», «образ ворога», «стереотип».

Базовим при цьому виступає наукове визначення категорії «образу ворога», що чітко дефінійоване: «образ ворога» – це певна ідеологічна конструкція у суспільній свідомості, яка цілеспрямовано формується для підтримки внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу держави з урахуванням вже існуючих етнічних та національних стереотипів, і стає актуальною у період соціальної напруги та колективної небезпеки (с. 47). Уповні вмотивовано саме тому, з погляду здобувачки, «образ ворога» відіграє ключову роль у періоди воєн та глобальних конфронтацій і цю його специфіку необхідно враховувати не тільки при дослідженні подій минулого, а й для аналізу поточних політичних процесів, в яких «образи минулого» використовуються як один із важелів політичного впливу.

Загалом погоджуємося з висновком авторки дисертаційної праці, що використання вищезазначеного комплексу наукових принципів і методів наукового дослідження, а також методологічних засад імагології та її ключових понять, дозволили всебічно і науково обґрунтовано проаналізувати сутність категорії «образ ворога», історичні витоки появи такого образу в американсько-

радянських відносинах у роки Холодної війни та його еволюцію упродовж 1979 – 1991 рр. (с. 49).

У представленій до захисту дисертаційній праці послідовно і на належному науково-теоретичному рівні висвітлені засоби формування «образу ворога» у США та СРСР; причини і наслідки загострення протистояння між США та СРСР у роки «Другої холодної війни»; основні аспекти еволюції американсько-радянських відносин в 1979 – 1991 рр.; а також особливості втілення «образу ворога» в США та СРСР під час гострої фази «Другої холодної війни» (1979 – 1985 рр.) і під час фази потепління і пошуку порозуміння, що супроводжувалося певною трансформацією «образу ворога» в умовах налагодження американсько-радянського діалогу (1985 – 1991 рр.). Наукова праця завершується логічно викладеними висновками, які підсумовують основні результати дисертаційного пошуку та відповідають поставленим у рамках дослідження завданням.

Погоджуємося з узагальненнями В.Покляцької, що в цілому матеріали американської та радянської періодици 1979 – 1985 рр. всебічно доповнювали ворожий образ країни-суперника, створений за допомогою офіційної риторики. Для актуалізації відповідного образу журналісти фокусували увагу на наслідках військових та політичних дій протилежної держави. У багатьох публікаціях стосовно участі країни-суперника у регіональних конфліктах висвітлювалася інформація про жорстокість військових до мирного населення із залученням свідчень місцевих жителів, жахливі наслідки використання хімічної та бактеріологічної зброї масового ураження. Доволі поширеним прийомом американських та радянських журналістів було порівняння дій протилежної сторони з діями нацистів.

Загальна зміна тональності офіційної риторики щодо протилежної держави відбулася після Вашингтонської зустрічі лідерів США та СРСР у грудні 1987 р., коли іншу сторону почали позиціонувати як потенційного партнера в різних сферах. У цілому, результати контент-аналізу підтвердили наявність двох етапів трансформації у відображенні образу протилежної держави упродовж

1985 – 1991 рр. (с. 179). Упродовж першого етапу (1985 – 1987 рр.) на шпальтах газет продовжували публікуватися різного роду матеріали, в яких висвітлювалися переважно негативні риси країни-суперника. Утім з 1988 р. розпочався наступний етап у зображенні «образу ворога»: відтепер серед загальної кількості публікацій стосовно протилежної держави переважали позитивні матеріали, які віддзеркалювали процес налагодження американсько-радянських відносин. Втім, негативні риси продовжували висвітлюватися, хоча і в значно меншій кількості.

Авторка дисертаційної праці на основі проведеного дослідження довела, що «образ ворога» в США та СРСР у цілому мав багато спільних рис (с. 177). По-перше, головним стилістичним прийомом подання інформації про протилежну сторону була антитеза, а саме наповнення різним змістом однакових понять, зокрема таких, як «демократія», «свобода». По-друге, спільною рисою для офіційного дискурсу США та СРСР було висвітлення інформації про іншу державу в контексті військової, політичної, соціально-економічної, культурної, екологічної проблематики. Ескалація американсько-радянського конфлікту в 1979 – 1985 рр. стала причиною особливої уваги з боку лідерів США та СРСР до військової та політичної тематики. Втім, існували і певні відмінності. Було виявлено, що в офіційній риторичі США домінуючою була увага до питань порушення прав людини в СРСР, у той час, як радянські лідери у своїх промовах та виступах фокусувалися передусім на недоліках американської соціально-економічної системи, яка у спотвореному вигляді, з гіперболізованими негативними рисами презентувалася радянській громадськості.

Загалом доведено, що упродовж 1980-х рр. «образи ворога» в США та СРСР були своєрідним віддзеркаленням один одного (с. 179 – 180). В обох державах він використовувався не тільки для пояснення зовнішньої політики власної держави, але і для забезпечення підтримки з боку суспільства щодо рішень у внутрішній політиці, зокрема, для обґрунтування зростання асигнувань на озброєння. В цілому, у 1979-1991 рр. у США та СРСР відбулася

еволюція образу протилежної держави від головного зовнішнього «ворога» до «партнера».

Відзначаємо також у якості позитиву, що здобувачка окреслила коло проблем, які потребують подальшої уваги істориків і розробки в нових перспективних дослідженнях (с. 50, 180). Зокрема, йдеться про питання викладання історії в американських та радянських школах та поширення «образу ворога» і негативних стереотипів про США та СРСР у навчальному процесі; висвітлення історії протилежної держави у шкільних та університетських підручниках; характеристики «образу ворога», що втілювався у телевізійному просторі періоду Холодної війни; ролі академічного середовища та наукових досліджень у формуванні та поширенні «образу ворога» у роки Холодної війни тощо.

Водночас хочемо зробити дисертантці окремі зауваження.

З огляду на історичний характер опонованої дисертаційної праці та часову віддаленість досліджуваних подій і процесів, низка документів й інших матеріалів джерельного комплексу знаходиться на збереженні в архівосховищах і доступні для наукового опрацювання. Залучення їх до наукового обігу в контексті аналізованої проблематики дозволило б посилити аргументацію положень і оригінальність роботи. Насамперед йдеться про архівні матеріали з архівосховищ США і СРСР, зокрема документи з Національного архіву США, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (до 1992 р. – Архів зовнішньої політики СРСР), Архіву Горбачов-фонду.

Також з поля зору дисертантки випала ще одна важлива складова джерельного комплексу – матеріали, стенографічні звіти, окремі публікації дебатів Верховної Ради та Конгресу США. Вони відображають не лише гостроту дискусій на трибунах законодавчих органів влади щодо американсько-радянських відносин загалом, але й містять ідеологічну / інформаційну палітру аргументації у контексті діяльності в сфері конструювання «образу ворога».

На наш погляд, з точки зору характеру дисертаційного дослідження його авторка помилково включила навчально-методичну літературу США та СРСР

років Холодної війни до групи джерел. Доречніше було б з наукової точки зору розглядати її як складову вітчизняної та зарубіжної історіографії з тематики дослідження.

Важливе значення для проведення дослідження еволюції «образу ворога» в американсько-радянських відносинах 1979 — 1991 рр., верифікації низки положень і висновків мало використання методу контент-аналізу. Здобувачка подала загалом належну і достатню його характеристику (с. 39 — 41). При цьому, однак, поза її увагою залишилася змістовна оцінка різновидів контент-аналізу — кількісного, якісного і концептуального — та їх ролі в здійсненні конкретних досліджень американської і радянської преси.

Детально і всебічно розглядаючи різні підходи до періодизації Холодної війни, а також верхньої і нижньої меж загострення американо-радянських відносин на рубежі 70-80-х років ХХ ст., авторка не обґрунтовує власної позиції щодо цього питання.

Варто було уникати окремих повторів тексту як, зокрема, майже цілих абзаців на с. 50 і с. 180.

Викликає зауваження факт вживання авторкою дисертації терміну «неофіційна преса СРСР», зокрема в словосполученні «образ протилежної країни в неофіційній пресі СРСР» (с. 50, 180). Маємо на увазі, насамперед, те, що в Радянському Союзі не існував поділ на офіційну та неофіційну пресу. Вся вона була тільки офіційною, а певні газети й журнали до того ж могли бути друкованими органами відповідних владних інституцій.

Урешті, звертаємо також увагу, що здобувачка обмежила шосту групу джерел — кінофільми — тільки стрічками 1950-х — 1960-х років. При цьому зовсім випали американські та радянські твори кіномистецтва досліджуваного періоду Холодної війни. У якості відповідних прикладів назвемо хоча б кінофільм «Рембо» режисера Теда Котчеффа (дата виходу — 22 жовтня 1982 р.) і художньо-пропагандистську кінострічку «ТАРС уповноважений заявити» режисера Володимира Фокіна (прем'єра — 30 липня—10 серпня 1984 р.).

Загалом наведені вище побажання і рекомендації істотним чином не впливають на належний фаховий науково-теоретичний рівень проведеного дослідження, що дозволяє зробити висновок про оригінальний, завершений, евристичний, комплексний характер дисертаційної праці В.В.Покляцької «Еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979 – 1991 рр.». Основні результати і висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у дев'ятнадцяти опублікованих наукових працях здобувачки, в тому числі у семи статтях в українських фахових історичних виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, в одній статті у закордонному виданні, яке індексується за міжнародною наукометричною базою SCOPUS, а також в одинадцяти статтях в інших наукових виданнях. Вони пройшли всебічну апробацію на численних міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях. Зміст автореферату дисертації є ідентичним її основним положенням і висновкам. Робота містить обґрунтовані та достовірні наукові результати і відповідає вимогам, викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її авторка – Валерія Валеріївна Покляцька – заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету

С.С. ТРОЯН

Засвідчую
Вчений секретар
Національного авіаційного університету

Т. Суруба